

Архієпископ
Ігор Ісіченко

Біблійні архетипи в художньому світі барокової проповіді

Вивчення барокової проповідницької й загалом повчальної прози починає нарешті виходити на поважний академічний рівень, ознакою чого стало, зокрема, тритомне видання творів отця Інокентія Гізеля, яке впорядкувала Лариса Довга¹. Вийшов друком український переклад «Учительного Євангелія» отця Кирила Транквіліона Ставровецького, що його підготували Богдана Крися, Дарина Сироїд та Тетяна Трофименко². Дослідження Руслана Ткачука³ відкрило шлях до барокового літературознавчого канону проповідям митрополита Іпатія Потія, а публікації польського україніста Марка Мельника⁴ долучають до нього й дидактичну спадщину митрополита Петра Могили та його оточення. Еволюцію проповіді в пізній бароковий період аналізує Ольга Новик у монографії про отця

---

¹ Гізель, Інокентій. *Вибрані твори*: У 3 т. / Редактор-упорядник Лариса Довга; переклад Романа Кисельова. Т. 1–3. К.; Львів: Свічадо, 2009–2012.

² Транквіліон Ставровецький, Кирило. *Учительне Євангеліє* / Пер. з ц.-сл. Б. Крися, Д. Сироїд, Т. Трофименко. Львів: Свічадо, 2014. 680 с.

³ Ткачук, Роман. *Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 240 с.

⁴ Melnyk, Marek. *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*. Olsztyn: Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2005. 392 s.; Melnyk, Marek, Pilipowicz, Włodzimierz. *Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły*. Olsztyn: Manuskrrypt, 2003. 188 s.

Івана Леванду⁵. Дисертаційні дослідження і статті Тетяни Левченко-Комісаренко⁶ й Тетяни Трофименко⁷ сприяли сучасній науковій інтерпретації риторичної спадщини Іоанікія Галятівського й Кирила Транквіліона Ставровецького. Вже опубліковано монографію Олени Матушек «Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського бароко», що підсумовує кількарічні студії авторки⁸.

Корпус проповідей, що їх описано, проаналізовано й уведено до репертуару пам'яток національної літературної історії, поволі розширюється. Вхідження, і досить активне, церковного повчання до медійного простору посткомуністичної України допомагає уявити роль і місце проповіді в системі комунікації ранньомодерного часу. Але уявлення про риторичні коди й поетику проповідницького дискурсу нерідко обмежуються давніми стереотипами, сформованими в літературознавстві кінця XIX — початку XX століття, про концептуальне протистояння «греко-слов'янської» та «латино-польської» проповідницьких культур⁹.

Прологом до перегляду схеми протистояння в риторичній культурі ранньомодерної України тягlosti візантійської патристич-

⁵ Новик, Ольга. *Іван Леванда: Літературний портрет*. К.: Знання України, 2004. 180 с.

⁶ Левченко Т. Л. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятівського як явище риторичної культури бароко. Автореферат дис. канд. філологічних наук. Харків, 2003. 17 с.; Ї ж. *Образ варвара-грішника-еретика в літературі українського Бароко (на матеріалі проповідей Антонія Радивиловського)* // *Acta litteraria comparativa. Barbarian in European Literature and Culture*. Mokslo darbai 3/2008. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008. Р. 34—44; Ї ж. *Символіка міста в ораторській прозі українського проповідника XVII ст. Антонія Радивиловського* // *Slovanské jazyky a literatura: hledání identity*. Praha: Červený Kostelec, 2009. S. 301—307.

⁷ Трофименко, Тетяна. *Моральні виміри насійних проповідей о. Іоанікія Галятівського* // Київська Академія. Вип. 6. К.: 2008. С. 123—129; Ї ж. *Спадщина Кирила Транквіліона Ставровецького в історії вітчизняної богословської та релігійно-навчочої думки* // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Кн. 2. Львів: Логос, 2009. С. 264—271; Ї ж. *Українська ораторсько-учительна проза (друга половина XVI — перша половина XVII ст.)* // *Антипролог*. Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими. К.: Стило, 2007. С. 200—214.

⁸ Матушек О.Ю. *Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко*. Харків: Майдан, 2013. 360 с.

⁹ Пор.: Марковский М. *Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII века* // *Университетские известия*. Киев, 1894. № 4, 7, 9, 10.

ної традиції та західних контрреформаційних впливів стало дисертаційне дослідження «Оповідні елементи творів Антонія Радивилівського (з історії української оповідної прози другої половини XVII ст.)» Володимира Крекотня, підготоване 1963 року¹⁰. Ретельно проаналізувавши новелістичні приклади, що використав у проповідницькій творчості отець Антоній Радивилівський, Володимир Крекотень визнав їх переконливим свідченням барокової природи поезики київського казної, вказавши також на такі властивості його стилю, як поділ тексту на частини, полемічний характер твору, конструювання його за схемами богословських або логічних трактатів, базове композиційне значення курйозних питань, порівнянь, метафор та алегорій¹¹. Дослідник пов'язав літературну практику отця Антонія Радивилівського з теоретичними постулатами його сучасника отця Іоанікія Галятовського, що їх викладено в трактаті «Наука, або Спосіб зложеня казаня» (1659)¹².

Монументальний доробок отця Антонія Радивилівського відлякує своїми розмірами, але й вабить риторичним багатством. Талановитий дослідник української барокової риторики Тетяна Левченко-Комісаренко працює нині над темою «Проповідницький доробок Антонія Радивилівського в риторичному контитуїтеті Бароко». Спадщину Антонія Радивилівського починають аналізувати науковці молодшої генерації¹³.

Розвиваючи думки Володимира Крекотня, звернімо увагу на властиву бароковій стилістиці антитетичну природу дискурсивних стратегій того ж таки отця Антонія Радивилівського. Істотно розширюючи обсяг проповіді, ускладнюючи її структуру шляхом насичення

¹⁰ Опубл.: Крекотень В. І. *Оповідання Антонія Радивилівського: З історії української новелістики*. К.: Наукова думка, 1983. 408 с.

¹¹ Там само. С. 27.

¹² Крекотень В. І. *Оповідання Антонія Радивилівського*. С. 22–23.

¹³ Азовцева, Софія. *Творчість Антонія Радивилівського в історико-літературних працях XIX–XXI століть* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія «Літературознавство». Вип. 34 (44). Тернопіль, 2012. С. 145–150; Співак В. В. *Антоній Радивилівський – український проповідник чи філософ-мораліст?* // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Збірник наук. праць. Історичні науки: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/filos/2011_95/spivak.pdf; Його ж. *Гріх «пияцтва» у рецепції українських мислителів XVII ст.* // Мультиверсум: Філософський альманах. 2007, № 63: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_63/%D1%EF%B3%E2%E0%EA.pdf.

тексту новелістичними прикладами, він постійно дбає про тематичну цілісність, зберігати яку так наполегливо рекомендував отець Іоаннікій Галятовський, «бо, як з малого жродла виходит великая рѣка, еднак вода в рѣцѣ згожається з тоєю водою, которая ест в жродлѣ, так з малою теми великое походит казанье»¹⁴. Тему будь-якої проповіді зазвичай мотивує новозавітне, частіше євангельське читання, що його передбачає на відповідний день церковний устав, або ж зміст відзначаюваного свята, часом, але зовсім не обов'язково, відображене в новозавітному читанні. Звужуючи інтерпретований текст до короткого епіграфа, проповідник розширює власну семантичну перспективу. Адже лаконічний епіграф-мотто тим ліпше надається до символічної інтерпретації, чим більше позбавлений конкретних деталей, що обмежували б його вимірами євангельського сюжету. Але це ще не все. Локалізація центрального мотиву проповіді концентрується в образі, семантично співвідносному з бароковим концептом. Конотаційний простір цього образу формується шляхом дотепного винаходження сенсів із парадоксального сполучення в ньому позірно невідповідних або й суперечливих трактувань.

Проповіді на П'ятидесятницю за своїм характером сприяють подібному процесові. Старозавітні корені свята сполучаються з його суто християнським, тринітарним змістом. Еклезіологічна перспектива зняття тягарів Закону через євангельське служіння інституції, що її творить сходження Святого Духа на апостолів, відкривається-бо власне в день зібрання в Єрусалимі сотень тисяч правовірних юдеїв для вшанування цього самого Закону. В обох текстах, уміщених у збірник «Вѣнецъ Христовъ» (1688)¹⁵, проповідник відкидає елементарний гомілетичний прийом морального повчання на підставі дидактичної інтерпретації євангельського сюжету. І коли в другому випадку епіграф береться таки з літургійного читання («Бысть шум яко носиму дыханію бурну», Діян. 2:2), то в першій проповіді мотто позбавлене видимих зв'язків з уставними текстами на П'ятидесятницю: це слова з книги пророка Єремії: «Дам им сердце, да вѣдят мя яко Аз есмъ Господь» (Єр. 24:7).

¹⁴ Галятовській Іоаннікій, ієромонах. *Ключ разумѣнія, священником законным и свѣцким належачій*. К., 1659. Арк. 241.

¹⁵ Радивиловській Антоній, ієромонах. *Вѣнецъ Христовъ з проповѣдій недельныхъ аки з цвѣтовъ рожаныхъ на украшеніе православно-каѳолической святой восточной церкви сплетеный или Казаня недѣльныи*. К., 1688. Арк. 77–85 зв.

З кожного епіграфа виокремлюється центральний образ-концепт. У першій проповіді це серце, в другій – шум. Обидва образи належать до архетипних, закріплених у біблійному коді. У мові християнської культури вони мають усі необхідні ознаки архетипа: первинність, інваріантність, варіативність (варіативна повторюваність у різних творах), універсальність, домінантність¹⁶, що їх використовують як елементарний складник семіотики метатексту. При цьому серце фігурує в десятках старозавітних і новозавітних текстів, а біблійне розуміння серця як внутрішньої суті людини, джерела її свідомої й вільної особистості, місця остаточних рішень і зустрічі з Богом¹⁷ широко розвинуте в патристичній літературі і східній аскетичі. Шум згадується в Біблії значно рідше, і то переважно в пророчих книгах: старозавітній пророка Єзекіїля (Єз. 1:24; 3:13; 10:5; 37:7; 43:2) та в Одкровенні Іоана Богослова (Об. 1:15; 9:9; 14:2; 18:22; 19:6). Його переважно пов'язують із відображенням у реальній дійсності або в свідомості пророка присутності Неба. Це шум ангельських крил, шум голосу Бога («а голос Його був, як шум великої води», Єз. 43:2; «а голос Його немов шум великої води», Об. 1:15).

У другій проповіді, однак, автор не обмежується одним ключовим образом і вводить поряд із ним ще один архетип – вогню. Це цілком логічно виводиться з головного мотиву новозавітної розповіді про зіслання Святого Духа на апостолів: «І нагло зчинився шум із неба... І з'явилися їм язики поділені, немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів» (Діян. 2:2,3). Вогонь – не менш місткий біблійний символ, ніж серце. Він зображує сутність Божества, його святість, «котра й вабить до себе, і лякає»¹⁸. Вогонь жертвопринесення зміцнює завіт Творця й творіння; вогонь позначає богонатхненність пророчого дару Мойсея, Іллі, Ісаї, Єзекіїля, Єремії; вогонь з'являється на свідчення приходу Судді в есхатологічній перспективі Даниїла та Іоана Богослова.

Профетичний сенс образу серця з книги пророка Єремії, де йдеться про майбутнє пізнання Бога євреями, яких вивели у вавилонський полон, дозволяє вдатися до ампліфікації як засобу роз-

¹⁶ Cuddon J. A. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 4th ed. London: Penguin Books, 1999. P. 53–54.

¹⁷ *Словник біблійного богослов'я* / Під ред. Ксав'є Леон-Дюфура та ін.; переклад Софрона Мудрого, ЧСВВ. Львів: Місіонер, 1996. С. 718.

¹⁸ *Словник біблійного богослов'я*. С. 158.

гортання обраної проповідником теми без утрати безпосереднього зв'язку з нею. При цьому моделлю ампліфікації стає топос тіла людини, введення якого мотивоване закріпленою в церковній риторичі метафорою Церкви – містичного тіла Христового. Антоній Радивилівський згадує топос із послання апостола Павла до ефесян: «...І все впокорив Він під ноги Йому, і Його дав найвище за все за Голову Церкви, а вона Його тіло, повня Того, що все всім наповняє!» (Еф. 1:22–23). А відтак у тілі виявляються шия – Пресвята Богородиця, «яко албовѣм з шеи походит глава, так з утробы Пречистой Богородици вышол Хрыстос»¹⁹, руки, очі, ноги та інші члени (правда, автор делікатно стримався від деталізації) – архієреї, священники, ченці, царі, князі та інша світська влада. І ось у цьому антропоморфному образі Дух Святий, що зійшов на апостолів, локалізується як серце. Серце Церкви. Принагідно наведено посилання на святого Григорія Нисського – «Дух Святыи даний ест за сердце Церкви»²⁰.

Проповідник виділяє чотири рівні уподібнення серця людини і пневматологічного осердя церковного життя:

- 1) серце – джерело природного життя, Дух Святий – початок і джерело надприродного життя;
- 2) серце – оселя людської любові, Дух – оселя передвічної любові Бога й людей;
- 3) з серця починається рух крові в кровоносних судинах, так і в Святому Дусі автор виявляє витoki благодатних дарів, що надихають людину;
- 4) серце стало й міцне, так само сталий і міцний Дух Святий. якими б зраненими не були наші серця, Дух Святий їх зціляє. Він здимає людину, наче соломку з землі, й підносить на Небо. Через чесноти, ніби сходами, ми здійсмаємося на Небо.

Принагідно введено новелістичний сюжет про наварських воїнів, чия геральдична символіка містила серце й лілеї, а на грудях – біля серця! – висів образ Пресвятої Богородиці, зроблений на зразок лілеї. Це доповнює проповідь маріологічними мотивами, пов'язаними з архетипним образом лілеї, яка в середньовічній християнській традиції перетворилася на богородичний символ.

¹⁹ Радивилівській Антоній, ієромонах. *Вънец Христов*. Арк. 77 і зв.

²⁰ Радивилівській Антоній, ієромонах. *Вънец Христов*. Арк. 77 зв.

При цьому автор покликається на образ лілеї з Пісні над Піснями: «Яко крин в тернії, тако искрняя моя посередѣ дщерей» — «Як лілея між тереном, так подруга моя поміж дівами!» (Пісн. 2:2), беручи її за прообраз Пречистої Діви.

Антропоморфний образ Церкви з її серцем — Святим Духом — дозволяє знайти несподіваний, дотепний ракурс тлумачення того, чому Третя Особа Божа сходить на голови апостолів (мотив напевно не новозавітного, а іконографічного походження: саме на іконах свята П'ятдесятниці вогненні язики спускаються на голови Христових учнів):

- апостоли навчають не лише простих людей, а й голів держав, царів та князів;
- Бог Отець через зіслання Святого Духа благословляє апостолів — як священик, який покладає руку на голову;
- при архієрейській хіротонії на голови владик покладається митра.

Таким чином архетипні образи серця та лілеї залучено до символічної гри, урухомлюючи асоціативні ряди, до яких додано повчальні сюжети притчевої структури.

Багато в чому подібної трансформації зазнають архетипні образи шуму й вогню в другій проповіді. А проте деякі риси виявляються тут виразніше. Скажімо, введено паралель між подіями старозавітної й новозавітної П'ятидесятниці: «Єжели народ жидовській по выстю з Єгипту, аж пяддесятого дня одержал Закон; слушная рѣч была, абы и новыи Израиль з работы пекелной чрез Христа Спасителя зоставши высвобожоним, также пяддесятого дня новыи Закон благодати Святого Духа одержал»²¹. Порівняння доповнюють старозавітні сюжети про те, як готувалися до відповідальних подій пророки Даниїл (Дан. 6:11) та Ілля (3 Цар. 18:31–37). А маріологічний мотив введено завдяки дотепній антитезі: тихе, не помічене світом сходження Сина Божого в лоно Вседіви протиставлено бурхливому, шумному сходженню Святого Духа на апостолів.

Повчальна вставна новела (фабула) про боязке орля, котре сварило горобця за високий лет, доки в самого не вирости крила й орля не здійнялося вище за будь-якого іншого птаха, увиразнює парадокс апостольського вивищення в шумі та вогні П'ятидесятниці завдяки покірливій тихій молитві та взаємній згоді. І вже на цьому тлі

²¹ Радивилівській Антоній, ієромонах. *Вънец Христов.* Арк. 82 зв.

розгортається символічна ампліфікація, засобами якої тлумачать сходження вогненних язиків. У її межах виділяють чотири аспекти.

1. Вогонь спускається на апостолів, бо вони приносять себе в жертву. Так Бог посилав вогонь на жертви Самсонового батька Манóаха (Суд. 13:19–20) та Гедеона (Суд. 6:21).
2. Бог дарує апостолам дар вогненного слова проповіді.
3. Апостолам дається Святий Дух за смолоскип для випалювання терня людських гріхів. Так Самсон палив філістимлянські ниви й сади (Суд. 15:4–5).
- 4) Вогонь, що його очистив Святий Дух, послано для очищення всіх елементів творіння: землі (тіла), води (душі), повітря (розуму), вогню («воли нашої, в якій огонь любови содер- житься» (14, арк. 85)).

Так барокові риторичні моделі, виявлені, зокрема, в символічній інтерпретації біблійних архетипів на засадах концептизму, реалізуються в двох проповідях отця Антонія Радивиловського на свято П'ятидесятниці, розкриваючи парадоксальну природу Церкви — людської спільноти, обдарованої через зіслання Святого Духа вогненным євангельським словом та чуйним серцем, що стає невичерпним джерелом благодатних дарів.